

Samlaren

Tidskrift för

svensk litteraturvetenskaplig forskning

Årgång 124 2003

I distribution:

Swedish Science Press

Svenska Litteratursällskapet

REDAKTIONSKOMMITTÉ:

Göteborg: Stina Hansson, Lisbeth Larsson

Lund: Erik Hedling, Eva Hættner Aurelius, Per Rydén

Stockholm: Ingemar Algulin, Anders Cullhed, Boel Westin

Uppsala: Bengt Landgren, Torsten Pettersson, Johan Svedjedal

Redaktörer: Anna Williams (uppsatser) och Conny Svensson (recensioner)

Inlagans typografi: Anders Svedin

Utgiven med stöd av
Vetenskapsrådet

Bidrag till *Samlaren* insändes till Litteraturvetenskapliga institutionen, Slottet ing. A0, 752 37 Uppsala. Uppsatserna granskas av externa referenter. Ej beställda bidrag skall inlämnas i form av utskrift och efter antagning även på diskett i något av ordbehandlingsprogrammen Word för Windows eller Word Perfect. Sista inlämningsdatum för uppsatser till nästa årgång av *Samlaren* är 1 juni 2004 och för recensioner 1 september 2004.

Sedan årgång 2002 av *Samlaren* erhåller uppsatsförfattarna ett digitalt underlag för särtryck. Det består av uppsatsen i form av en pdf-fil, lagrad på en diskett.

Svenska Litteratursällskapet tackar de personer som under det senaste året ställt sig till förfogande som bedömare av inkomna manuskript.

ISBN 91-87666-21-9

ISSN 0348-6133

Printed in Sweden by
Elanders Gotab, Stockholm 2003

verk återstår nu främst *L'Œil vivant* och *La relation critique* att översätta. Förhoppningsvis finner Stolpe tid för detta, liksom för en välbehövlig komplett nyöversättning av *Confessions*.

För den som inte är kunnig i franska språket presenteras nu i Jean Starobinskis *Jean-Jacques Rousseau: Genomskinlighet och hinder* en 1700-talsförfattare som, omgiven av förföljare i en fientlig värld, med sina konstruktioner av självuppfunna moraliska principer kalkerade på en religiös bakgrund i sin eviga jakt på profan frälsning och i sin ständiga konflikt mellan nödvändiga motsättningar och önskad enhet på ett prekärt sätt framstår som vår samtida. I sitt inre tvång att skriva, tar Rousseau stöd i varat – i det förflytna, i det fjärran, i tankarna om livet efter döden – och i sitt av spänningar och motsättningar fyllda språk konstruerar han ett imaginärt rum.

Roland Lysell

Mats Malm, *Textens auktoritet. De första svenska romanernas villkor*. Brutus Östlings Bokförlag Symposion. Stockholm/Stehag 2001.

Den realistiska romanen – det som på engelska kallas *the novel* – framträder sent inom den svenska litteraturen, inte förrän på 1800-talet. Detta faktum har länge förbryllat forskarna. Christoffer Eichhorn hänvisade i sina *Svenska studier* från 1869 till det svenska folklynnat, där "det lyriska elementet" är "förherrskande" (s. 91). Också för Fredrik Böök var resonemang om den svenska nationalkaraktären aktuella i doktorsavhandlingen *Romanens och prosaberättelsens historia intill 1809* (1907). Victor Svanberg använde däremot en litteratursociologisk förklaringsmodell i sin klassiska studie "Medelklassrealism" (*Sammlaren* 1943–46, i bokform 1980): avsaknaden av en svensk realistisk roman kopplas till bristen på en stark borgerlig stadskultur. När Mats Malm ger sig i kast med problemet i monografin *Textens auktoritet. De första svenska romanernas villkor*, väljer han att utgå från estetiska normsystem. I fokus står de "auktoriseringprinciper" som framträder i den poetologiska diskussionen och i de tidiga svenska romantexterna. Förf. vill frilägga en äldre, "främmande" estetik (s. 13), som motverkar "realistisk" verklighetsåtergivning.

Monografin blir därmed i hög grad en estetikhistorisk/litteraturteoretisk undersökning, inriktad på de olika principer utifrån vilka tidigmo-

dena texter kunde legitimera sin existens, skapa åt sig själva "auktoritet". En viktig princip var t.ex. den moraliska nyttan, uppbyggligheten, som flitigt åberopades. En annan princip ser Mats Malm som central för den realistiska traditionen men problematisk just för 1700-talets svenska romaner: den trovärdighet som skapas genom åskådlig framställning. Frågan om närvaro eller frånvaro av "åskådliggörande tekniker" blir något av en röd tråd genom boken, och här kompletteras den estetikhistoriska diskussionen med analys av retoriska tekniker. Monografin har också en bredare, litteraturhistorisk ambition. De auktoriseringsprinciper som förf. urskiljer är "av fundamentalt betydelse för den litterära institutionens förändring och för den litterära repertoarens utvidgning", och hans resultat gäller bland annat "slutsatser kring romanproduktionens villkor" (s. 25).

Boken disponeras som följer. Ett inledande kapitel presenterar de tidiga svenska romanernas problematik. De två följande kapitlen ger en estetikhistorisk bakgrund från det antika Grekland till och med 1600-talet. Här behandlas *mimesis*-problemet hos Platon och Aristoteles över magister Mathias på 1300-talet till den retoriska traditionen på 1500- och 1600-talen (kap. 2), med en specialundersökning om poetik- och retorikhandböcker från svenskt 1600-tal (kap. 3). En grundläggande distinktion införs mellan två former av *mimesis*. Förf. skiljer mellan å ena sidan "handlingens *mimesis*", som gäller "fabelns" nivå (i betydelsen "urval och komposition av en räckta händelser", s. 29), och å andra sidan "framställningens *mimesis*", som gäller den språkliga representationen. Det är på den senare nivån som åkådliggörande tekniker aktualiseras.

Kap. 4 ägnas åt "1700-talets litterära klimat", närmare bestämt åt materiella och immateriella förutsättningar för svensk romanproduktion. Så följer åtta textanalytiska kapitel (5–12) som behandlar lika många svenska 1700-talsromaner, utgivna mellan 1741, året för den första texten, *Fonton Freemassons Äfventyr* av Johan Krook, och 1766, då förhandscensuren avskaffades genom tryckfrihetsförordningen. I kap. 13 summeras förf:s slutsatser rörande auktoriseringsprinciper i de svenska 1700-talsromanerna. Monografin avslutas med en 45 sidor lång exkurs, där förf. följer åskådliggörandets problem i en räckta teoretiska texter från Carl Aurivillius på 1760-talet till engelsmannen Wordsworth och svensken Almqvist på 1800-talet. Undersökningen om den svenska

1700-talsromanen inramas således av en magistral genomgång av *mimesis*-frågan, med särskild tonvikt på åskådliggörandets problem, från Platon och Aristoteles ända fram till romantiken. Det är här som Mats Malms huvudintresse verkar ligga. Frihetstidens romaner tilldrar sig hans intresse i den mån de enligt honom avviker från den estetiska huvudlinje där åskådliggörande tillmäts värde (jfr s. 284).

Textens auktoritet ställer höga krav på läsaren. Framställningen ligger genomgående på en hög abstraktionsnivå. Man skulle stundom önska att förf. i sin egen praxis tillämpade det pedagogiska åskådliggörandet. Boken innehåller en kort *abstract*, men man saknar en mer fyllig sammanfattning på engelska (eller tyska/franska), som skulle ha framhävt huvudlinjerna och samtidigt gjort arbetet tillgängligt för internationell publik. Terminologin är inte alltid glasklar. Distinktionen mellan "handlingens" och "framställningens" *mimesis* tycks mig viktig och klargörande, men de synonymer som används, "efterbildning" resp. "representation", är kanske inte idealiska med tanke på de båda termernas mångtydighet. Förvirrande blir det när det första ledet byts ut mot ordet "fiktion" (så s. 73 samt i *abstract* s. 285).

Sammantaget är dock boken en imponerande prestation som estetikhistorisk studie betraktad. Förf. har en utpräglad teoretisk begåvning. En stor tillgång är hans kunskaper i klassiska språk, inte minst hans behärskning av nylatin som gör det möjligt för honom att studera – och själv översätta – latinska handböcker och dissertationer från 1600- och 1700-talen. Han har en förmåga att borra sig in i ett textavsnitt, extrahera bärande idéer och placera in dessa i ett större sammanhang. Ett briljant exempel är analysen av ett citat ur Fornelius' 1600-talshandbok *Poetica tripartita* från 1643, som blir utgångspunkt för en övergripande diskussion av auktoriseringsprinciper (s. 43–55). Här kommer han (såvitt jag kan bedöma) med nya resultat rörande poetologiska och retoriska arbeten från svenskt 1600-tal, inte bara av Fornelius utan t.ex. av Schefferus. Intressant för det tidiga 1700-talets del är hans behandling av Andreas Rydelius' svenska arbete *Nödiga Förnufts-Öfningar*. Rydelius gör där uttalanden om romanen som tidigare uppmärksammats av Olof Nordberg i hans avhandling om *En Svensk Adelsmans Äfventyr* (1944) men som nu sätts in i ett idésammanhang: Rydelius' syn på olika själsförmögenheter, på fantasin resp. förnuftet.

I analyserna av citat ur svenska 1700-talsromaner visar sig Mats Malm ofta som en skicklig närläsare. Han polemiserar t.ex. effektivt mot Böök apropå ett avsnitt ur *Adalriks och Giöthildas Äfventyr* (av Anders Törngren och Jacob Mörk, 1742–44), där en herde får se den älskades förmultnade kropp. Medan Böök, med "realism" som värderingsnorm, ondgjorde sig över "[d]enna osmakliga fantasi utan minsta verklighetsfärg" (1907 s. 148), påvisar Malm att det rör sig om en *vanitas*-scen med anknytning till emblematiken (s. 97 f.). Torkel Stålmarck har här visat vägen med sin avhandling från 1974 om Mörks romaner, som placerar *Adalriks och Giöthildas Äfventyr* i traditionen från 1600-talets "hövsk-historiska roman". I sina närläsningar av avsnitt ur Mörks kristna martyrhistoria *Thecla* (1749–58) klarlägger Malm hur romanen införlivar åskådliggörande tekniker från den religiösa litteraturen. Han bygger där framgångsrikt på tidigare arbeten av Stina Hansson (*Ett språk för själen*, 1991) och Valborg Lindgårde (*Jesu Christi Pijnos Historia Rijnwijs betrachtad. Svenska passionsdikter under 1600- och 1700-talet*, 1996). Mats Malm har respekt för sina romantexten, tar dem på allvar, i motsats till Böök som gärna avfärdar dem med en överlägsen fras. Det är ett sympatiskt drag i monografien.

Ändå kan jag ibland gripas av tvivel inför förf:s läsningar. Beträffande *Adalriks och Giöthildas Äfventyr*, till exempel, hävdar han att bristande åskådlighet är regel, till skillnad från praxis i förebilder som John Barclays 1600-talsroman *Argenis*. I enstaka fall förekommer "passager som glimtar till med konkretion och åskådlighet", men det är då "en signal att framställningen skall förstås som teckenbärande i någon mening" (s. 110, med referens till Stålmarck 1974). Tillåt mig att återge en egen erfarenhet. Efter att ha läst Mats Malms analys satte jag mig med *Adalriks och Giöthildas Äfventyr* och började bläddra på måfå i första delen. Inom några ögonblick stötte jag på följande tre exempel:

Först en skildring av havsguden Äge (Ägir) och hans färd över vattnet: "En blå mantel hade han kastat på sina axlar och knutit en krants af säf kring sitt hufwud. Hans hårlockar dröpo af de skumande watnen och flächtade efter honom uti wädret [= vinden]. Hans wagn, som war öfwerklädd med sköldpadd, blef dragen af twenne siö-hästar [...]" (I 15.)

Så en beskrivning av ynglingars riddarlek: "Några bände sina Bogar med den kraft, at

strängarne dånade och pilarne förswunno i luften. Andra windade sina slungor och slogo Foglarna i flychten. Andra sprungo i Strömmen och brottades mitt uti streken. Andra kastade sitt spjut med den konst at de hittade den prick, som de ritat på upreste stänger." (I 33.)

Sist skildringen av Adalriks kamp mot en björn: "När Biörnen kom honom så nära, at han trodde sig hinna honom, kastade han sitt Spiut. Det stötte mellan Frambogarne. Men hwarken hade det den tyngd, ej [h]eller war det drifwit med de krafte, at det skulle gifwa en så mächtig Fiende sin bahne. Det gjorde endast en liten skråma i Huden, och knapt dröpo några droppar af Blod derutur. Biörnen reste sig. Wrålade och såg sig omkring efter den, som gifwit honom detta sår." (I 88.)

De tre textställena ger exempel på åskådliggörande. Jag kan dock inte se att de "skall förstås som teckenbärande", som signaler om något annat än sig själva. Visualiseringen ger "behaglighet" (för att använda ett 1700-talsord), skapar tidsfärg, intensifierar upplevelsen av hjältens kamp mot vilddjuret. Exempelen stämmer illa med förf:s slutsats att åskådlighet "ger kroppslighet och [detta inte är] förenligt med de moralfilosofiska ideal som framställs tillsammans med nyplatonisk aversion mot materien" (s. 115). Kan det vara så att Mats Malm överbetonar sin tes om frånvaron av åskådlighet?

Om jag emellanåt känner tvivel inför förf:s läsningar av enskilda romantexter, blir mitt tvivel starkt när han lämnar den text-interna nivån för text-externa perspektiv på den svenska 1700-talsromanen. Monografin har som sagt en litteraturhistorisk ambition, och här blir läsaren besviken. När det gäller teoretiska problem – som synen på "åskådliggörande" genom århundradena – arbetar Malm med obändig energi, går till källorna på originalspråket, utvinna nya resultat. När det gäller 1700-talets litteraturhistoria verkar han inte intresserad av frågor om romanernas kontext. Framställningen blir undanlidande så snart han närmar sig den empiriska verkligheten. Han nöjer sig som regel med att hänvisa till föregångarna, t.ex. de ovannämnda avhandlingarna av Torkel Stålmarck och Olof Nordberg samt Anders Burius' undersökning om censuren, *Ömbet om friheten* (1984). Det är synd att han så sällan själv går till källorna. En ordentlig belysning av romanernas historiska kontext hade varit nödvändig av två skäl: dels på ett övergripande

plan, för att kunna uppfylla syftet att skriva om "den litterära institutionens förändring" och "romanproduktionens villkor"; dels som ett led i bevisföringen av en av monografins teser, nämligen att bristen på åskådlighet i 1700-talets svenska romaner hänger samman med att gällande normer, som de kommer till uttryck genom censuren, motverkade referentialitet i texterna. Tidsgränsen för undersökningen sätts som sagt vid censurens avskaffande 1766.

Låt oss titta närmare på det kapitel som fått rubriken "Litteraturklimatet i svenskt 1700-tal" (kap. 4). Förf anknuter till Arne Melbergs definition av "den litterära institutionen" och skiljer mellan "materiella" och "immateriella" produktionsförhållanden. Censuren ses som en mellan nivå mellan de materiella och de immateriella förhållandena. För de materiella faktorernas del ägnas en pliktskyldig översikt åt "Bokmarknaden" (två och en halv sida) – i resten av boken släpps den konkreta bokmarknaden ur sikte, med några korta undantag. En likaledes pliktskyldig översikt (fem sidor) ägnas åt censuren från 1600-talet till 1810. Det skulle ha behövts en närmare presentation av verksamheten under undersökningsperioden 1741–1766, med censorerna Gustaf Benzelstjerna (fram till 1746) och Nils von Oelreich (1746–66). Avsnittet "Romandebatten" (sju sidor) ger en överblick över arbeten av tidigare forskare på området samt analyserar två debattinlägg, av fransmannen Huet på 1600-talet och den nyssnämnde Rydelius under frihetstidens första år. Det avslutande avsnittet "Språksyn och litterära implikationer" (nära 15 sidor) tar upp frågor om "efterbildning" resp. "representation" med exempel på uttalanden hos Dalin och Salvius samt i en tidskriftspolemik från 1754.

Det blir en märkligt skev skildring av "litteraturklimatet i svenskt 1700-tal". Analysen av immateriella förhållanden i de två sista avsnitten är utförlig men eklektisk. Den historiska kontexten behandlas med förstrött intresse. Vad jag framför allt saknar i presentationen är dynamik: kampen mellan olika aktörer eller intressegrupper, försöken att lansera nya institutioner (t.ex. teaterscener, akademier), incitamenten för författare att välja den eller den genren. Mats Malms bok befolkas av "texter"; författarna nämns endast undantagsvis. Jag efterlyser levande aktörer, som skulle ge blod åt framställningen. Monografin visar upp en homogen, oproblematiserad bild av "svenskt 1700-tal", där "den litterära institutionen" är en

given företeelse, där "censuren" utgår från "en uppsättning allmänna och traditionellt accepterade grundsatser kring litteraturens funktion och utformning" (s. 65), och där "den svenska romanen" självklart kämpar mot "romanföraktet" (t.ex. s. 58). Begreppen behöver problematiseras.

Uttrycket "svenskt 1700-tal" är svävande i boken. I praktiken gäller romanundersökningen frihetstiden, närmare bestämt hattarnas maktinnehav fram till mössornas seger vid riksdagen 1765–66 och tryckfrihetsförordningen. Ett undantag görs för *En Svensk Adelsmans Äfventyr*, där förf. väljer att utgå från andra upplagan år 1780. Analysen hade fått historiskt djup om han hade reflekterat över att den senare upplagan utkom under gustavianska tiden. I förordet 1780, till exempel, sägs att upprinnelsen till bokens första del (publicerad 1759) var en diskussion inom ett sällskap om huruvida svenska språket lämpar sig för "Kärleks-Händelsers beskrifning" (Malm s. 190). Frågan om svenska språkets lämplighet som medium, bland annat just för att skildra "kärlekshändelser", hade varit högaktuell under 1770-talet i samband med Gustaf III:s satsning på en svensk-språkig operascen.

Den "litterära institutionen" är inget självklart begrepp för frihetstidens del. Termerna "litteratur" och "litterär" är problematiska, som Bo Bennich-Björkman visat i *Termen litteratur i svenskan 1750–1850* (1970). Hos Mats Malm finns en diskrepans mellan presentationerna av de materiella förutsättningarna, som gäller för all bokproduktion, och av de immateriella förutsättningarna, som gäller en del av den vittra produktionen. Det skulle ha behövts en diskussion av den vittra produktionen och av romanens plats inom denna. – "Censuren" blir hos Malm en statisk enhet. I själva verket var normerna för verksamheten föremål för diskussion inom det ansvariga organet Kanslikollegium (mer om detta nedan). Och under Nils von Oelreichs tid som censor pågick en kamp mellan å ena sidan censor och hans huvudman Kanslikollegium, å andra sidan censor och konsistorierna, som handhade censuren av religiös litteratur; om detta har Otto Sylwan skrivit en läsvärd uppsats (*Historisk tidskrift* 1893), som kunde ha utnyttjats mer i monografen.

Romanen stod ännu på 1700-talet utanför den officiella genrehierarkin, och den "svenska romanens" status är svårdefinierad. Mats Malm är medveten om detta, och han talar insiktsfullt om sina texter som "ett slags förstadium till romaner"

(s. 24), eller om Mörks arbeten som "alternativ till roman snarare än försök till romaner" (s. 234). På andra ställen tenderar han dock att skriva om "romanen" som ett väsen med en egen inneboende vilja: "att de tidiga svenska romanerna inte vill definiera sig själva som romaner" (s. 13), "romanen [...] försöker bryta sig ut ur genresystemet" (s. 55), "romanen sökte med olika medel dölja sin egenskap av artefakt" (s. 65), "Romanernas strategier" (s. 232). En förutsättning som tas för given är att den svenska romanen kämpar mot "romanföraktet" inom den pågående "romandebatten". Frågan är om inte förf. för den svenska frihetstidens del fram till 1766 överbetonar "föraktet" och "debatten" – att dessa förekom runtom i Europa är en annan sak.

I de arbeten av tidigare forskare som åberopas – t.ex. Olof Nordbergs avhandling och Hans Östmans studier över icke-akademisk kritik på 1700-talet – nämns bara undantagsvis direkta fördömanden av romangenren under de aktuella åren (t.ex. en formulering hos historikern Lagerbring 1748). Man möter nyanserade positioner hos exempelvis Rydélius och Dalin (Nordberg 1944 s. 117 ff.). Uttalanden av romanförfattare eller -utgivare i böckernas företal ses av Nordberg som tecken på att genren mötte motstånd, men sådana uttalanden bör betraktas som retoriska utsagor – gängse inom förordstopik – som inte nödvändigtvis speglar det faktiska läget.

Vi måste komma ihåg att det under frihetstiden inte existerade något offentligt forum för "litterär" diskussion i modern mening. Pressen var föga utvecklad före 1766. Det existerade ingen dagstidning; *Then Swänska Argus* utkom bara i två år, 1732–34; det fanns inte någon tidskrift specialiserad på den vittra produktionen (Salvius' *Lärda Tidningar*, som nämns i monografen, behandlar till stor del just *lärda* arbeten). Mitt allmänna intryck av svensk frihetstid fram till 1766 är att det förekommer spridda yttranden om romanen, såväl positiva som negativa, men inte någon samlad "debatt". Jag kan här känna mig tveksam inför Mats Malms sätt att referera till sina föregångare. Han åberopar t.ex. Magnus von Platen, men dennes uppsats om "romanföraktet" från 1968 nämner inget exempel på romankritik från svensk frihetstid. Han hänvisar till att Olof Nordberg "diskuterar romanföraktet fram till mitten av 1700-talet" (s. 66), men Nordbergs diskussion ger endast enstaka belägg för ett "förakt".

Frihetstidens svenska roman, skulle jag vilja

hävda, befann sig i ett slags *no man's land*. Att författarna inte använde etiketten ”roman” berodde kanske inte så mycket på att de sökte dölja verkens romankaraktär p.g.a. motstånd mot genren, som på att genregränserna var diffusa. Oklarheten gäller t.ex. den första texten som Malm analyserar (något som han själv påpekar, s. 88). Verkets huvudtitel *Tanckar Om Jordens Skapnad* tillkännager en utredande framställning, medan undertiteln *Fonton Freemassons Äfventyr* är en typisk romantitel. I texten fogas en satir över tidens vetenskapliga diskurs in i en lös fiktionsram. Mellan ”roman” och ”veckoskrift” befinner sig *En Banqueroute-Spelares Berättelse* av Anders Säfström, som utgavs arkvis 1753 och 1754 och som vi återkommer till.

Som en hybridprodukt kan man beteckna Johan Gabriel Rothmans fragment *Thor Friman*, som utgavs, även den arkvis, inför riksdagen 1765–66. Gjørwell uppfattade den som ”början till en mor[alisk] och pol[itisk] Veckoskrift” (s. 212), och det finns fog för den beskrivningen. Inom ramen för arken kan man t.ex. finna ett holländskt recept på abborre, ett ode till riksdagen, konst- eller litteraturkritiska reflexioner, med den fiktiva gestalten Thor Friman samt ett opreciserat ”jag” som nyckfullt samlande instanser. Av central betydelse är det politiska budskapet hos mösspropagandisten Rothman, något som Mats Malm är medveten om. Receptet på abborre t.ex. ger prov på sunda och enkla matvanor, som ett led i mösspartiets kampanj mot överflödskonsumtion (s. 215). Men när det gäller ett verk där referentialiteten är så stark som i *Thor Friman* är det särskilt viktigt att forskaren sätter sig in i den historiska kontexten. Läsaren häpnar när merkantilismens syfte sägs vara att ”öka importen av utländska varor” (s. 215); i själva verket förhåller det sig precis tvärtom!

Inom frihetstidens ”litterära institution”, om det nu går att tala om en sådan, tycks mig de svenska romanernas ställning perifer. Kvantitativt sett rör det sig om ett fåtal texter. Om man räknar utifrån Mats Malms generösa definition av ”svenska romaner” (ett av verken är en bearbetning från franskan), kommer man fram till åtta titlar under en 25-årsperiod, knappt en titel vart tredje år. Det är försvinnande lite jämfört med produktionen av tillfällesdikter eller religiös litteratur. Den låga siffran måste enligt min mening ses i ett litteratursociologiskt perspektiv. För frihetstidens författare var incitamenten att

välja romangenren låga. Det gav inga meriter i karriären att skriva en ”roman”. De signaler som kom från officiellt håll pekade mot andra genrer. Med inrättandet av en teaterscen i Stockholm – Svenska Comedien, som stod hattpartiet nära – blev det attraktivt att skriva dramatik (så gjorde t.ex. Dalin). Pristävlingarna i Lovisa Ulrikas Vitterhetsakademi, under några år på 1750-talet, lyfte fram andra områden: historia, vältalighet och skaldekonst. De författare som gjorde karriär inom frihetstidens vittra etablisseman, t.ex. Dalin, Nordenflycht, Gyllenberg och Creutz, skrev inte romaner.

Inte heller erbjöds författarna några större ekonomiska incitament. Marknaden för svenska romaner var svag. De aristokratiska eliterna läste romaner på franska. Katalogen över biblioteket på Leufsta exempelvis visar att familjen De Geer hade tillgång till ett rikt sortiment ur samtida fransk roman (bl.a. Marivaux, Prévost, Crébillon fils, Madame Leprince de Beaumont) samt engelsk roman i fransk översättning (bl.a. Fielding och Richardson). Däremot finns inte en enda av Mats Malms svenska romaner upptagen i katalogen (E. G. Lilljebörn, *Katalog öfver Leufsta bruks gamla fideikommissbibliotek*, 1907). Svenska översättningar av utländska romaner började utges, rimligtvis med sikte på nya ”medelstånds”-grupper utan kunskaper i franska, men det verkar inte ha funnits någon större efterfrågan på inhemska produkter. Sammantaget finner jag det tveksamt om de åtta verken mer än marginellt påverkade frihetstidens ”litterära institution” – vilket inte hindrar att de i sig själva är intressanta texter.

Låt oss avslutningsvis titta på några av Mats Malms författare, det moraliska paret Anders Törngren och Jacob Mörk, och den moraliskt äventyrlige Anders Säfström. Först Törngren och Mörk, upphovsmännen till *Adabriks och Giöthildas Äfventyr* (hos Malm tenderar Törngren att försvinna ut sikte). De hade varit gymnasiekamrater i Västerås, båda hade läst vid universitetet i Uppsala och (som brukligt för ofrälse unga män) haft konditioner som informator. När de började utge *Adabriks och Giöthildas Äfventyr* 1742, stod den 29-åriga Törngren i början av ämbetsmannabanan och den 28-åriga Mörk i början av en kyrklig karriär. (Se Stålmarck 1974 s. 47 f., 18 ff.) De satsade stort med sin bok. De valde en hög genre, i anslutning till de ansedda texterna *Argenis* av Barclay och *Télémaque* av Fénelon: ett verk av furstespegelkaraktär, vid en tid då tronföldsfrå-

gan var aktuell i Sverige, ett slags prosaepos, indelat i 16 ”böcker” och med homeriska liknelser – dessutom en oförvitligt moralisk bok. Texten har fått en anspråksfull utstyrelse, prydligt tryckt i kvartformat, med separata titelblad samt vinjetter för de olika ”böckerna”. Huvudtexten inramas av ett uppbåd av ”paratexter” (med Gérard Genettes term): en dedikation till den nyvalde kronprinsen Adolf Fredrik, där författarna genast snappat upp den politiskt korrekta retoriken (Adolf Fredrik som Wasa-ättling), censurs eget utlåtande, ett förord till läsaren, och därtill pedagogiska förklaringar, i slutet av varje ”bok”, av fornnordiska namn och termer. Det är i mina ögon uppenbart att *Adalriks och Giöthildas Äfventyr* kan betraktas som en meriteringsskrift (jfr Bo Bennich-Björkmans *Författaren i ämbetet*, 1970). Törngren och Mörk visar upp sig för överheten som välar-tade, kunniga och välskrivande unga män, som det är värt att satsa på i framtiden.

Helt annorlunda förhåller det sig med Anders Säfström. Liksom Törngren befinner han sig på ämbetsmannabanan – när han utger *En Banqueroute-Spelares Äfventyr 1753–54* är han e.o. kanslist vid Amiralitetskommissariatet –, men han bör rätteligen beskrivas som skandalskrivare. Mats Malm observerar ett skifte mellan den första årgången 1753 och den andra 1754: den ”marknadsförfattare” som uppträder i texten under 1753 ersätts 1754 av ”en ny och mer konventionellt moralisk ’författare’” (s. 154). Malm noterar, med utgångspunkt från Anders Burius’ avhandling om censuren, att ”en bidragande faktor till ’författar’bytet lär ha varit att verket anmäl-des till kanslikollegium den 10/10 1753” (ibid.); han har dock inte utnyttjat det otryckta källmaterialet. Det är synd. Fallet ropar efter en empirisk undersökning, och Kanslikollegiets protokoll ger rik utdelning. (Jag tackar varmt Bo Bennich-Björkman, som letat fram materialet i Riksarkivet och även lämnat mig uppgifter om Säfström ur P. A. Sondéns otryckta förteckning över kansli-tjänstemän.)

Ärendet gäller följande. En bankofiskal Langenberg ansöker hos Kanslikollegium om förbud mot ”Banqueroute-Spelaren”, eftersom skriften pekar ut tre verkliga personer: ”den förrymde Michaël Hijsing”, dennes hustru – tillika syster till den sökande –, samt hennes förste make. Kollegiet går grundligt tillväga. Fallet behandlas vid två sammanträden, den 25 och 30 oktober 1753. Däremellan kallas boktryckaren Grefing och ”den

som bar arcken till *Censure*” (författaren själv eller hans ombud) till förhör hos den ordinarie censorn Oelreich och hans vikarie Rabbe, som skött censuren av ”Banqueroute-Spelaren” i Oelreichs från-varo. Noteras kan att ”Banqueroute-Spelaren” genomgående kallas ”Weckoskrift”, inte ”roman”.

Kollegiet nöjer sig inte med att behandla det aktuella fallet, utan man för ett principiellt resonemang om ”det *Satyriska* skriftsättet” (25 oktober), som klart visar att normerna för censur-rens verksamhet var föremål för intern diskussion. (Resonemanget gäller satiren, inte romangenren.) Man argumenterar *pro et contra*. Som argument för satiriska skrifter anförs att sådana kan upp-väckta ”lyckelige Snillen” och bidra till att utveckla den svenska vitterheten. Man nämner exempel på andra länders toleranta praxis, särskilt England där det rentav är tillåtet att peka ut verkliga personer vid namn under förutsättning att man bara sätter ut första och sista bokstaven i namnet.

Beträffande ”Banqueroute-Spelaren” berättar vikarierande censorn Rabbe att han arbetade med skärpt uppmärksamhet eftersom enligt ”det allmänna rycktet” Michaël Hijsing avmålades i veckoskriften (25 oktober) – uttalandet ger intrycket av en homogen publik som avkodar allusioner. Graverande för författaren och boktryckaren är enligt Rabbe att en direkt utpekande formulering smugglats in i efterhand på ett ställe i texten, efter genomgången censur och före tryckningen (en av personerna i berättelsen har fått ena benet avsågat, liksom den verkliga förebilden). Det suspekta manuskriptbladet kan sedan inte återfinnas; upphovsmännen har tydligen sett till att undanröja det. (Notera att det som fördöms i ”Banqueroute-Spelaren” är detaljer som direkt pekar ut en verklig person, inte referentialitet som sådan eller åskådliggörande tekniker.) Auktor och boktryckare har således gjort sig skyldiga till tydliga överträdelse. Ändå väljer Kanslikollegium en försönlig väg. Man förbjuder inte skriften, men Oelreich skall se till att författaren ”i godo” för-mås att avsluta sin skrift (30 oktober).

Så långt Kanslikollegiets protokoll. Anders Säfström var tydligen en förslagen herre. Samma år, 1753, var han invecklad i ett censurmål rörande en översättning, där han tricksat med dedikationer till höga ämbetsmän (Burius 1984 s. 176). För ”Banqueroute-Spelaren” har han valt ett skandalomsusat ämne i en tid av ekonomiska oegentligheter; under 1753 utgavs också komedin *Den Lyckelige Banqueroutieren* av Johan

Stagnell. Samtidigt som Säfströms text gör gällande att ”ingen skal [...] på minsta sätt utmärckas” (nr 2), pekas lättigenkännliga personer ut. Huvudpersonen Stappelman går tillbaka på ”Michaël Hijzing”, Mikael Hising d.y., som var handlande i Stockholm och hade gjort en uppmärksam bankrutt året innan, 1752 (Daniel Tilas, *Curriculum vitae*, Historiska Handlingar 38:1, Stockholm 1966, s. 298 f., 352). Kring Hising/Stappelman är andra verkliga personer indragna i pikanta erotiska förvecklingar. Naturligtvis har Säfström fått en varning av censor Oelreich och dennes vikarie Rabbe. Det är inte att undra på att han gör bot och bättring när han under 1754 återupptar utgivningen av ”Banqueroute-Spelaren”.

Sensmoral: Den som vill skriva om ”de första svenska romanernas villkor” bör gå till arkiven. Där finns en ymnig – och ofta rolig – källa att ösa ur.

Marie-Christine Skuncke

Jan Olov Ullén, *Erik Johan Stagnelius*. Bokförlaget Natur och Kultur. Stockholm 2003.

I Natur och kulturs serie Litterära profiler har tu-ren kommit till Erik Johan Stagnelius att bli föremål för en populärt hållen introduktion, riktad till en litteraturintresserad allmänhet. Senast var 1955, när Daniel Andrae i serien Svenska författare på samma förlag skrev en tillgänglig och personlig presentation av Stagnelius' författarskap. Nästan femtio år senare kan det onekligen vara dags att på nytt söka göra en syntes av forskningens landvinningar i fråga om denne den svenska verskonstens virtuos, och samtidigt ställa frågan om Stagneliusläsningens berättigande till en ny tid.

Jan Olov Ullén väljer att skriva sin bok utifrån frågan: vad behöver man ha i bagaget för att läsa Stagnelius?, och hans svar, som slingrar sig genom de 192 sidorna, formar sig på så vis till en förberedelse inför och inledning till den läsning som fortfarande efter den sista sidan hägrar och där rimligen läsaren själv förväntas ta vid. Det är en både sympatisk och effektiv uppläggning: Ullén bistår inte med svaren och läsningen, utan ställer frågorna och föreslår några redskap. Läsarens plats vid det dukade bordet är, som sig bör, tom, och ovissheten inte petrifierad till visshet.

Vad behövs då enligt Ullén för att göra Stagnelius läsbar anno 2003? Inledningsvis tycks han slå fast: ingenting. Att Stagneliustexten lever be-

ror på en magi och lyskraft som inte kräver några förklaringar, och Ullén tillåter sig att raljera en smula över de marginalanteckningar han en gång i tiden uppmanades göra under sina seminarier i litteraturhistoria. Men eftertankens kranka blekhet hinner ikapp honom (och av ”ingenting” blir det ingen bok), och så småningom verkar han hamna i ett föga heroiskt men desto mer sympatiskt och balanserat både och – och mycket riktigt visar sig hans egen bok i mycket utgöra en kortkurs i nyplatoniskt fattad kristendom. Vi klarar oss inte utan de utläggande kommentarerna, men dikten låter sig aldrig reduceras till dessa – det är den vinnande kompromiss som ingen litteraturvetare torde kunna eller vilja jäva, varken förr eller senare.

Det eftertänksamma skrivsättet, som vill göra komplexiteten rättvisa, ger emellertid stundom intrycket av att Ullén inte kan välja på vilket ben han ska stå. På föga mer än tre sidor hinner han vackla från meningen att läsaren har rätt att läsa en religiöst övertygad dikt som en bild av inre strider, via polemik mot en läsning av det gudomliga (skapar-)Ordet som poetiskt ord, tillbaka till reflexioner över parallelliteten mellan religiös och poetisk problematik, för att därpå ännu en gång hävda att det är av vikt att ta poetens religion på allvar, och slutligen en tredje gång mena att det är Ordets parallellitet med ordet som utgör den aktuella diktens storhet (s. 143–146). Den hedervärda kompromissviljan skulle måhända vinna på en lika stor tydlighet.

Jämte idéanalysen, varsamt beledsagad av påpekanden om hur också raffinerade tankar och föreställningar alltid har sitt ursprung i levd erfarenhet, pekar Ullén på Stagnelius' språkliga och retoriska virtuositet (den retoriska handledningen är emellertid så knapphändig att dess elegans sannolikt framstår bäst för redan införstådda läsare). Ett tillskott från Ulléns sida är hans användning av det från Jesper Svenbro och Ezra Pound lånade begreppet *logopoeia* för att visa hur en speciell form av poetisk självmedvetenhet tar form i Stagnelius' lyriska dikter: hur dikterna blir det de skildrar. Det är naturligtvis just vad Sten Malmström såg när han beskrev hur rytmen i ”Suckarnes Mystèr” härmar diktens skildring av hur vågorna kastas upp och sugts tillbaka, liksom Staffan Bergsten och Horace Engdahl när de noterade hur skaparordet uppstår ur intet parallellt med diktens ord i ”Vän! i förödelsens stund”, men Ullén kommenterar dessutom hur lönnliga omskrivningar i ”Till